

مکان و مسکن در منظر اسلام

بهراد وثیق* : پژوهشگر دکتری تخصصی معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس
 آزاده پشوتنی زاده: دانش‌آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس و استاد دانشگاه
 محمدرضا بمانیان: دانشیار و هیئت علمی دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس

فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم
 سال اول، شماره سوم، تابستان ۱۳۸۸، صص ۹۳-۱۰۲
 تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۶/۱۵

چکیده

مکان و جایگاه آن در هنر و معماری اسلامی همواره از سوی متفکرین فلسفه اسلامی و اسلام‌شناسان مورد بحث‌های مختلف قرار گرفته است. نوع برداشتی که از هویت مکانی معرفی می‌گردد، در صورت‌بندی مکان و معماری مطلوب اسلامی موثر بوده و راه را برای شناخت، تحلیل و ارزش‌گذاری باز می‌گشاید. از این رو در این مقاله با اتکا بر روش تحلیلی-توصیفی به بررسی مفهوم مکان و شاخصه‌هایی چون شخصیت، هویت و معنای مکانی و مقایسه آن با ساخته‌های معماری اسلامی، پرداخته شده تا به شاکله کلی ذهنی از مکان و مسکن اسلامی نزدیک شویم. می‌توان دریافت که اسلام با قائل شدن به حفظ هویت برای تمامی مکان‌ها، مکان را براساس میزان تجلیات الهی و کیفیات قدسی ارزش‌گذاری می‌نماید که با این شیوه اماکن دارای درجات مختلفی از هویت اسلامی خواهند گردید. نگارندگان براساس این نوشتار بر این عقیده‌اند که متون اسلامی به عنوان منبع سرشار آموزه‌هایی جهت شکوفایی تمدن بشری، در زمینه معماری و بالخصوص مسکن، دارای گزاره‌هایی کاربردی است. از این نمونه می‌توان به ایجاد چشم‌انداز و هدف در زمینه مسکن به دو مفهوم خرد و کلان آن اشاره نمود. مفاهیمی مانند پرهیز از تکاثر، قداست بخشی به مکان، بهره‌گیری از مفاهیمی چون عدالت و مساوات و مانند آن از این دسته معیارها محسوب می‌گردند.

کلید واژه‌ها: هویت مکانی، تجلی قدسی، سنت اسلامی، مسکن اسلامی

۱- مقدمه

مکان قسمتی از فضا است که از طریق عواملی که در آن قرار دارد صاحب هویت خاصی شده است و برخلاف فضا قابل حمل شدن و جابجایی نیست. شخصیت یک مکان می‌تواند از تقابل آن با محیط زمینه، ارتباط داشتن با رویداد و یا جنبه نمادین بودن آن به وجود آید.

لذا مکان چه زمانی که در قالب فضایی محدود شده به معماری می‌انجامد و یا زمانی که در یک موقعیت جغرافیایی قرار دارد دارای هویت خاص خود است. ساختن محیط در طول تاریخ، از اشکال اصلی بیان فرهنگی بوده که همزمان راه‌حل‌های فنی شکل سرپناه، حساسیت‌های هنری، ارزش‌های زیباشناختی و باورهای دینی را نیز منعکس می‌کند. عالم مادی با وجود آنکه در فروترین ساحت واقعیت قرار می‌گیرد، اما به وسیله نمادهایی می‌تواند مراتب برین را نشان دهد. مذاهب می‌توانند در طرز تلقی افراد و یا جمعیت‌های انسانی نسبت به مکان دخالت کند، از این رو می‌توان با شناسایی عناصر سازنده ایمان در فضا، مفهوم هویت دینی مکان را دریافته و در حفاظت -محیطی و مسئولیت اجتماعی نسبت به مکان کوشید. (butterflied, 2004) لذا در این مقاله تلاش گردیده است تا به بخشی از مفاهیم مترتب بر موضوعیت مکان و مسکن، چرایی و شاخصه‌های آن بر اساس متون اسلامی و بالخصوص قرآن کریم دست یافت.

۲- مفهوم مکان در اسلام

جهان در بینش اسلامی متشکل از ماده، صورت و عدد است که مکان و زمان ظرف حاوی این محتوا بوده که آن را شکل بخشیده و قابل درک می‌کنند. مکان از این رو واقعیتی است عینی که در قلمرو آنها اشیاء مادی صورت، فعل و حرکت دارند. اما آنچه هویت دینی مکان را تثبیت می‌کند، زمینه قدسی آن است. مقدس در اینجا به معنای حضور سرمدی و حضور مرکز کل محیط است لذا مکان مقدس نشانگر حضور ذات سرمدی در محیط انسانی است. [۲۰]

عالم خود، انعکاس بازتاب‌های مکان ازلی است، که در قالب اماکن مختلف دیده می‌شود. این حلول الهی در قالب صفات و ذات اقدس شکل گرفته است بدین صورت که ذات الهی در عوالم دنیوی انعکاس یافته و مفاهیم مکانی را با این اقانیم (Hypostases) می‌توان بازشناخت. براساس آن، مکان در اسلام بر اصول خیریت و کمال، مطلقیت و عدم تناهی استوار است که باعث شده تا مکان دارای خصوصیتی چون مرکزیت، امتداد و تجلی الهی باشد. [۱۹] لذا مکان، فضایی است که در آن اوصاف الهی متجلی شود.

تجلی می‌تواند در یک مفهوم نیز متکثر بوده و از این رو مکان دارای کیفیات متفاوت شده و انسان را قادر می‌سازد تا هویت‌های مکانی را با حفظ ذات قدسی مکان به حسب شرایط انسانی درک کرده و بسازد. با این تعریف مکان محل تجلی الهی بوده و عالم صغیره‌ای است که با عالم کبیره و ماوراءالطبیعه در پیوند قرار می‌گیرد. تفاوت میان مفاهیم ملک و ملکوت و ریشه‌زبانی یکسان با توجه به اطلاق این کلمات به دو دنیای مادی و غیرمادی، جهت‌گیری اسلامی را درباره مفهوم مکان روشن می‌سازد. ملک به عالم طبیعت و ملکوت به عالم لطیف و نفسی دلالت داشته که هر دو از مراتب حضور بوده و مکان را در ساحت الهی و به مثابه محلی برای انعکاس خدا در عالم هستی، می‌سنجد.

در ادعیه شیعه مانند دعای «کمیل» این گفته در عبارت «ولایمکن الفرار من حکومتک» تصدیق می‌گردد. مکان کیفی در اثر حضور ذات قدسی محدود شده و جهات و خصوصیات آن یکسان نیست. این مکان در نقاطی ویژه از زمین قابلیت بروز می‌یابد که این نقاط مرتبط با وظایف دینی بوده و پهنه وسیعی را از خانه خدا تا محراب و باغ را شامل و به‌طور کلی اماکن به عنوان ساحت‌های مادی مادام که حرمت آن نگاه داشته شود، چه طبیعی و چه مصنوع، را دربرمی‌گیرد. [۱۹] در همین راستا، آسمان، زمین و انسان، سه تجلی الهی، دارای ظرفیت‌های متمایز بودن هستند و جایی که این پرتوهای بودن به هستن منجر شود، مکان پدید می‌آید. مکان ایده‌آل نیز آنجایی است که وحدت بخش عناصر سازنده خود بوده و جلوه‌گاه معانی ژرف «حق» باشد.

۲-۱- ریشه‌های بینش اسلامی درباره مکان

برای هر مفهوم سرچشمه‌ای وجود دارد و مکان نیز چه از جنبه نظری و چه جغرافیایی دارای مکانی اول و ازلی است. مکان مثالی، جایی است میان عوالم حس و عقل یا به تعبیری میان عوالم ملک و جبروت که از طریق مکاشفات قلبی با آن ارتباط می‌یابیم و ظرف موجودات ثابت و متعالی است. وضعیت طبیعی محل ظهور اسلام، بر مفهوم مکان مطلوب موثر بوده است. تداوم زیستی اصل اولیه حیاتی و تفکر اضطرار که در قالب اصل محصوریت تجلی یافته است، انگاره‌ای از تاثیرات زیستن در صحرای سوزان عربستان محسوب می‌شود.

این ادراک مکانی باعث شد تا محصوریت به الگویی کلی برای مکان در جهان اسلام تبدیل شود. محصوریت یاد شده نه تنها مفهوم جداسازی و تفکیک را نشان می‌دهد، بلکه سعی دارد تا مفهوم امتیاز و برتری مکانی را به مکان دیگر نیز نشان دهد.

زمین‌های مشروب بر زمین‌های بیابانی ترجیح داده می‌شود،

را از عالم صغیره به عالم کبیره و ماوراء الطبیعه پیوند می‌دهد. مکان قدسی جایی است که در آن خودآگاهی انسان پدید آید، لذا در آن باید اشاره به حضور در برابر وجود کل و مواجه با آن باشد. مکان برای انسان این سوال را که «انسان دارای چه مرتبه وجودی است؟» مطرح کرده و از این طریق او را به قرب الهی رهنمون می‌شود. [۲۱]

۳- مرکزیت و وحدت

از شاخص‌های برگزیده شدن مکان برتر است. قبله مسلمین خود معیاری برای این عبارت است که هم دارای مرکزیتی معنوی و هویتی نسبت به عالم اسلامی است و هم وحدت بخش هویت‌های مکانی دیگر است (شکل شماره ۱). این نقش را در شهر اسلامی، مساجد و در ملک اسلامی، دارالقرآن برعهده دارد. هویت مکانی مسجد و کلیه اماکن نیز نه به مسجد بلکه به محور قبله یعنی هویت اکمل کعبه تعلق دارد. این جهت‌گیری مکانی نشان از این آیه دارد که خدا در هر زمان و مکان با شماست. وحدت میان فضای خارج و داخل و حفظ مراتب ظاهری و باطنی، تفاوت میان درون و بیرون و سیر میان آن به وحدت و کثرت اشاره دارد. وجود خلوتگاه در مرکز و جلوتگاه در مرز، مکان تجمیع ظاهر و باطن، سیر و سلوک از ظاهر به باطن می‌باشد. مکان مقدس نیز می‌بایست هم به نظاره درآید و هم از آن به نظاره اطراف نشست. لذا علامت‌هایی برای نشان دادن موقعیت آن ابداع شد، از جمله مناره و یا گنبد که نشانه مرکزیت و کثرت در عین وحدت آن بنا در مجموعه ابنیه است. [۱۰]

۴- سلسله مراتب

ورود در مسکن اسلامی با تعبیر سلسله مراتب حضور و محرمیت شناخته می‌شود. مکان دارای معنایی است که رسیدن به کلیت آن تنها با دیدن مرحله وار و تفکر در آن بدست می‌آید، از این رو هویت مسکن با کلیت و نه جزئیات منفرد بنا، بدست آمده و ادراک آن تنها در سایه درک بینابینی جزئیات و کلیات بنا میسر است. در حقیقت، ادراک مسکن دارای مدارج فهمی است که با داشتن شخصیت‌های فردی، هویت اصلی خود را از درجه‌ای بالاتر یعنی کل بنا به دست آورده و ریزفضاها تنها در سنجش با مجموعه‌های بالاتر مانند شهر، عالم اسلامی و در نهایت عوالم الهی معنا می‌یابد. [۱۶]

که تماماً با زندگی یکجانشینی مرتبط هستند. لذا مکان با انسان مسلمان یکجانشین در پیوند بیشتری است تا چادرنشینان صدراسلام (petruccioli, ۲۰۰۲). مولفه‌های یادشده ذهنیت عمده مسلمانان را در طی قرون متمادی تحت‌تاثیر خود قرار داده و خود را در تزئینات، معماری، مکان‌یابی شهری و طرح شهر جلوه‌گر ساخت. مکان برای انسان از طرق مختلف ادراکی قابل فهم می‌گردد که خاطره ازلی و مکان سرمدی در روند تداعی انسان را به دریافت‌های قدسی از اماکن سوق می‌دهد. همانگونه که انسان دارای فضائلی می‌گردد، مکان نیز دارای ارزش‌هایی می‌شود زیرا عالم در تمام مراتب تجلی الهی بوده و وسعت معنایی هر مکان بسته به احاطه اسمائی است که می‌پذیرد. [۱۵]

۲-۲- شاخص‌های قدسی مکان در هویت مکان

همانگونه که گفته شد، جهان تجلی الهی است لذا پهنه خاک تحت قلمرویی قدسی است. صفات الهی نیز با نزول در ابعاد مادی آن را دارای کیفیتی برتر می‌کند و مواد، صرفنظر از حرام و یا حلال بودن دارای شانیت و قابلیت این نزول روحانی می‌باشند. لازمه هویت قدسی مکان ساختار فیزیکی آن نیست بلکه فضای روحانی آن بنا را آماده پذیرش این مفهوم می‌سازد. [۶] در سنت اسلامی تنها مواردی که نجس محسوب می‌شود نمی‌تواند محل سجده و در دایره زمینه قدسی قرار گیرد، اما در دیدی فراتر همین اماکن نیز در قلمرو الهی هستند. هویت هر پهنه مکانی به میزان ارتباط عملکردی آن با نحوه جاری شدن دستورات سعادت‌محور الهی و یا به تعبیری شریعه اسلام مربوط بوده و امکان وجود مکان و در نتیجه هویت آن به ذات الهی و دین حقه بستگی می‌یابد، شر بودن مکان نیز به این ترتیب تعریف گردیده و مکان بسته به این تعریف دارای مراتبی از واقعیت و هویت می‌شود [۱۹] (مقایسه کنید مسجد قبا و مسجد ضرار) در ادامه به بعضی از مهمترین شاخص‌های مکان قدسی در اندیشه اسلامی می‌پردازیم.

۱- تسلیم

تمامی اماکن در اسلامی بودن بالنفس مشترکند زیرا اقتضای طبیعی مکان تسلیم در برابر خداست اما از آنجایی که هدف و معنای مکان مطرح می‌باشد می‌توان از مکان، شهر، خانه شیطانی در مقابل مکان خدائی یاد کرد.

۲- معناگرایی

معماری و ساخت ابنیه نیز با این هدف که مکان خاکی را به مکانی فرازمینی ارتقاء دهد در تمامی ساحت‌های مکان دخالت کرده و با تبدیل هندسه مربع به دایره در گنبد، تزئینات مربوط به گیاهان و گل‌های بی‌مکان و بی‌زمان که رو به مرکزیتی وحدت‌آفرین در راس گنبد قرار دارد، استعاره و نمادپردازی در نور، سایه، آب و خشت با اشاره به پرتوهای الهی و تجلی‌های قدسی، سعی می‌نماید تا جلوه‌گاه علمی قدسی را در پیش چشم ناظرین به نمایش گذارد. [۵] هویت سجده‌گاه اسلامی با این قبیل خصوصیات خود

شکل شماره ۱- کعبه در مرکز زمین و بلاد اسلامی (موزه توپکاپی)

کتاب آسمانی قرآن حال و هوایی شهری، در مقابل تعدد قبایل صحراگرد زمان بعثت، دارد و بسیاری از قوانین اسلامی منوط به حضور انسان یکجانشین است. بازگشت به زندگی صحرائشینی گونه‌ای از هم گسیختگی اتحاد جامعه مسلمین که از این پس آن را «امت» می‌نامیم، به حساب می‌آید. اعمال عبادی عمده اسلامی مانند روزه و نماز نیز در گرو زندگی یکجانشینی است. در شریعت اسلامی ۱ که جهت مدیریت جوامع اسلامی تدوین گردیده است می‌توان به موارد متعددی در زمینه یادشده دست یافت. محیط شهر سنتی اسلامی بیشتر از آنکه بروز معمارانه فضاهای خارجی مانند خیابان‌ها و ابنیه باشد بیانیه‌ای از ساختار و قوانین اجتماعی مسلمین و به معنایی دیگر فقه اسلامی است. این عبارت را می‌توان در تشابه و قیاس بسیار زیاد کلیات ساختاری مابین شهرهای مختلف اسلامی، دید.

۳-۲- برنامه‌ریزی شهری و مقررات

خداوند در آیه ۲۰۵ سوره بقره به تلویح، فتنه و فساد را به معنای بی‌نظمی و اخلال، که در مشیت الهی جایی ندارد، محکوم می‌نماید. برنامه‌ریزی و انتظام نیز بدین روال، به مثابه تلاش جهت اصلاح و تکامل محیط مصنوع، اعم از شهرها و سایر سکونت‌گاه‌ها، یکی از اصول اجتماعی جامعه اسلامی است. نقشه شهرهای اسلامی حاکی از تلاش جهت ایجاد، رعایت و نگهداشت چنین نظمی است. رویکرد اصلی برنامه‌ریزی اسلامی، در جهت ارتقاء کیفیت زندگی است، اما برخلاف الگوهای غربی، در اسلام، نحوه رسیدن به این مقصود نیز مهم است. ارتقاء کیفیت زندگی در این رویه می‌بایست در خدمت هدف نهایی یعنی عبادت الهی باشد و اصولاً آفرینش جن و انسان نیز تنها برای به یکتاپرستیدن خدا انجام گرفت. (ذاریات/ ۵۶) مولفه عبادت به‌عنوان هدف غائی حیات، اثر عمیقی بر شهر اولیه اسلامی، مدینه، نهاد. رسول اسلام به محض ورود به شهر مسجدی را در مرکز شهر بنا نهاد و سپس شروع به تقسیم کوی و برزن‌ها، اموال و خانه‌ها در میان مهاجرین و انصار کرد. نحوه برنامه‌ریزی و مکان‌یابی عناصر

۵- عدالت و مساوات

از خصوصیات مکان اسلامی آنست که هیچ نقطه‌ای بر نقطه دیگر برتری ندارد. به این معنا که مرکزیت مکانی اجزاء مسجد مانند گنبدخانه از لحاظ نشانه‌شناسی و یا حیاط به‌عنوان کالبدی و یا محراب از منظر جهت‌عمومی بنا وابسته به مفاهیم معنوی و نیز قبله بوده و خود اجزاء بر دیگری ارجحیت ندارند. این امر با شرایطی در کلیه اماکن نیز صادق است. در جغرافیای اسلامی مکان غیر مقدس تعریف نمی‌شود، بلکه تنها مراتب قرب در اماکن با هم تفاوت دارد. این عبارت می‌تواند به این مفهوم باشد که فارغ از کارکرد، موقعیت، تاریخچه و خصوصیات کالبدی ابنیه، هر بنا از دیدگاه اسلامی دارای ارزشی مخصوص به خود تلقی خواهد شد. عدالت و مساوات از شاخص‌های هویت‌دهنده به مکان است که خود را در قالب نقش مکان نسبت به پیرامون باز یافته و به نقش مکان در کنارتانسان و موضع‌گیری مکان در روابط اجتماعی انسان تمرکز یافته است. [۳]

۶- هندسه

هندسه مکان جزئی از تمایزات مکانی است که باعث می‌شود تا تلقی مادی از مسکن و بالتبع هویت مکانی آن متعدد شود.

۷- تناسب

مکان قدسی دارای حسن و جمال ثبات و تغییر، کثرت در وحدت و وحدت در کثرت و به تبع آن دارای تناسب است لذا مکانی که دارای این خصوصیات باشد نمونه و بازتاب جمال و حسن عالم بالا است.

۳- مساکن اسلامی

۳-۱- شهر به مثابه سکونت‌گاه

اسلام از ابتدای آغاز رسالت تا به امروز، دینی مدنی محسوب می‌شود. بنیت می‌گوید: اسلام یک دین شهری و مدنی به حساب می‌آید که به‌علت همین خصیصه خود ساختار شهرها و سکونت‌گاه‌هایی را که متصرف شد را بازسازی و پیرایش کرد. اسلام در ابتدا نیز دینی بود که در محیطی حاصل از تقابل زیستی بین صحرا و شهر شکل گرفت و همین امر زایش آن را با تاریخی از شهرنشینی گره زده است. [۳۸] کلیات گونه‌های سکونت‌گاه اسلامی را در جدول شماره ۱ دسته‌بندی شده است.

خانه درونگرا، چون حصار و ظرف جوهر، زندگی را محافظت می‌کند و در درون این حصار آب، درخت و انسان فضا را غنا می‌دهند در حالی که بدنه بیرونی همین حصار به شهر تعلق دارد. هر خانه، جهانی کوچک است که پوسته خانواده را در برمی‌گیرد. حیاط، کثرت‌ها را وحدت می‌بخشد و آب همانند آینه آسمان، در مرکز خانه، زندگی را تطهیر می‌کند. فضای باز، نیمه‌باز و بسته در خانه، نماد تسلسلی است برای ایجاد سکوت، مکث، عبادت، تخیل و اندیشه که انسان ایرانی را از این نقطه به زیارت درون و عالم بالا می‌کشاند. هشتی، فضای تنگ و نیمه‌تاریکی است که پس از کوچه واقع می‌شود و رابطه بین بیرون و اندرون و حریم زندگی است. [۷]

۳-۲-۲- نقش سکونتی انسان

مسکن اسلامی دارای جنبه‌های روانی و تعاملی است که در آن فرد ناخودآگاه به ترکیب رفتار- مکان می‌پردازد. (البقره/ ۱۲۵) لذا فرد نقشی فعال در معنای مسکن دارد و با قرارگیری در مکان، تجربه‌ای معنوی را پدید می‌آورد. به‌عبارتی انسان بازیگر اصلی سنجش مکانی، سکونت‌گاه است.

۳-۲-۳- ابعاد روانی سکونت

سکونت‌گاه اولیه بشر باغی‌ست که با ویژگی‌هایی مانند آرامش و زندگی مطبوع معرفی می‌شود؛ ولی شرط فراهم آمدن این آرامش قرارگرفتن در مسیر فیض الهی است. (البقره/ ۳۵) این آرامش در بهشت اخروی یعنی مسکن نهائی انسان کامل دارای دو بعد همزمان ظاهری و باطنی است (الاعراف/ ۴۳) و نیز در زندگی دنیوی شرط اساسی، دارابودن آرامش است. (طلاق/ ۶)

۳-۲-۴- روند و برنامه‌ریزی ساخت سکونت‌گاه

خداوند تمامی مراحل سکنتی‌گزیدن را، از ساخت‌مسکن، انتخاب زمین برای بناکردن ساختمان و شهر و نیز چگونگی دستیابی بشر به قوانین ساختمان‌سازی را هدیه الهی می‌نامد و خاطر نشان می‌شود این آموزه‌ها تا زمانی که در مسیر حق و حقیقت باشد باعث رشد و سعادت انسانی و در پی آن رشد اجتماعی می‌گردد (الاعراف/ ۷۴). در این آیه کلمه «عشو» یعنی خروج از حدّ اعتدال و منظور خارج‌شدن انسان از قوانین و سنن الهی است که باعث

۳-۲-۸- کالبد سکونت‌گاه

محور انتخاب مسکن، جای آن و هدف از ساخت، توفیق عبادت است. (عنکبوت/ ۵۶) در ساخت خانه نیز نباید نمادی از گردنکشی یا سعی بر علوّ در زمین باشد (قصص/ ۸۳). برتری-طلبی، آرایش نما، ارتفاع و ترکیب، تزئینات و فضا‌سازی بنا به صورتی که نمودی طاغوتی داشته باشد و بناهای بلندمرتبه‌ای که سودعمده‌ای برای جامعه نداشته باشد از این نمونه هستند. در آیه ۵۸ سوره عنکبوت، کلمه «تَبَوُّء» به معنای دادن مسکن دائمی است و «غرفه» محل بلندی است که بر اطراف، اشرف داشته باشد. در انتخاب مسکن علاوه بر امنیت،

اسلامی که در زمان آن حضرت انجام گرفت بعدها الگویی برای ساخت دو شهر کوفه و فسطاط شد. [۳۹] به اختصار ذکر می‌گردد.

۱- افزایش کاربرد شریعت

۲- انعکاس و برجسته کردن مفهوم امت

۳- ممانعت از تزیین حقوق اجتماعی.

پیامبر اسلام موظف بود تا در کار دین و پیشرفت اسلام به انسان‌ها کمک رساند. (انفال / ۷۲) به این ترتیب شهر در وهله اول می‌بایست قابلیت‌هایی را دارا باشد تا هر مسلمان بتواند در آن به حیات عبادی خود متمرکز گردد. اینجا شریعت همچون دستورالعمل‌هایی درباب عمل به نیکی و پرهیز و مبارزه با شر و یا اعمال ناشایست نقش خود را ایفا نمود. در آیه ۱۱۰ سوره آل‌عمران در این‌باره می‌فرماید: «شما نیکوترین امتی هستید که بر آن قیام کردند تا خلق را سعادت بخشند، جهت اصلاح بشر مردم را به نیکوکاری وادار کنند و از بدکاری بازدارند...» حضور قوی، قوانین شریعت اسلامی را می‌توان در دو شهر مدینه و تونس مشاهده نمود. [۳۳]

۳-۲-۳- مسکن در بینش قرآنی

سکونت‌گاه در قرآن با عباراتی مانند بیت (نحل/ ۸۰)، دیار، دار، مسکن (البقره/ ۸۴)، (الانعام/ ۱۲۷)، (الصف/ ۱۲)، بنیان مرصوص، قصر، العماد (فجر/ ۷)، عمارت (توبه/ ۱۹، روم/ ۹)، عروش (بقره/ ۲۵۹؛ کهف/ ۴۲)، بنا (نحل/ ۲۶؛ صافات/ ۹۷)، مدینه (اعراف/ ۱۲۳)، قریه یاد می‌شود. کلماتی دیگر مانند جدار به معنای دیوارسازی (کهف/ ۷۷)، عمد و عماد به معنی ستون‌ها (رعد/ ۲؛ لقمان/ ۱۰؛ همزه/ ۹؛ الفجر/ ۷)، ارم به معنی سنگ‌های چیده شده بر روی هم که نشانه راه باشد (فجر/ ۶)؛ سقف به معنی پوشش سکونت‌گاه (نحل/ ۲۶) و قاعده به معنای شالوده‌سازی (بقره/ ۱۲۷) نیز اشاره به ساخت انسانی دارند. در قرآن واژه مسکن به معنی جایی که در آن آرامش باشد، آمده است (الانعام/ ۱۳ و ۹۶). در سوره نحل از دو نوع سکونت‌گاه، مسکن ثابت (من بیوتکم سکن) و مسکن سیار (جعل لکم من جلود الانعام بیوتا)، یاد شده که آنها را نم‌الهی می‌خوانند. قصر به معنای خانه و عمارت است. (بئر معطله و قصر مشید) قصر خانه‌ای است دارای حصار که در آن مقصور و محبوس است. [۱۱] قصر به معنای منزل و هر اتاقی است که از سنگ بنا شده باشد. [۱۴] واژه «صرح» در قرآن نیز دلالت بر قصر و کاخ دارد که این کلمه اشاراتی نیز به مصالح به کار رفته در قصر دارد. این واژه ۴ بار در قرآن تکرار شده است. در آیه ۳۸ قصص و نیز غافر آیه ۳۶ اشاره به قصری است که فرعون دستور ساخت آن را به وزیر خود، هامان می‌دهد. فرعون قصری بلندپایه که از خشت‌پخته، ساخته شده باشد را درخواست می‌نماید. این قصر می‌بایست از همه‌جا دیده می‌شد. همچنین در روایت، قصری که سلیمان می‌سازد، این کلمه آمده است (نمل/ ۴۴). قصر مذکور بنای بلندی است که مشرف بر سایر ابنیه بود و دارای نما، پوسته و استخوان بندی شفاف ولی محکم بود. این بنا مسقف نبوده است.

۳-۲-۱- کلیات سکونتی و کلیات شهری

زمین برای بناکردن ساختمان و شهر و نیز چگونگی دست‌یابی بشر به قوانین ساختمان‌سازی را هدیه الهی می‌نامد و خاطر نشان می‌شود این آموزه‌ها تا زمانی که در مسیر حق و حقیقت باشد باعث رشد و سعادت انسانی و در پی آن رشد اجتماعی می‌گردد (الاعراف/ ۷۴). در این آیه کلمه «عَتُو» یعنی خروج از حد اعتدال و منظور خارج‌شدن انسان از قوانین و سنن الهی است که باعث پاکان می‌داند (نور/ ۲۶). خداوند، شهری را که در طراحی آن باغ و بوستان و به‌طور کلی طبیعت دیده شده باشد را شهری طیب نامیده و باغی که در ارتباط با سکونت‌گاهی باشد را نعمتی الهی برمی‌شمرد (سبا/ ۱۵). سکونت‌گاه نخستین بشر، باغی بهشتی بود (البقره/ ۳۵). مسلمانان خانه را چون مامن اول می‌دانستند و هر خانه‌ای هرچند محقر، آب روان و باغ و بوستانی داشته است. [۱۸] در آیه ۵۸ سوره عنکبوت، کلمه «تَبَوَّءَ» به معنای دادن مسکن دائمی است و «غرفه» محل بلندی است که بر اطراف، اشرف داشته باشد. در انتخاب مسکن علاوه بر امنیت، می‌باید ویژگی‌های دیگری مانند داشتن غرفه و طبقه بالا، چشم‌انداز بهتر، نور بیش‌تر، هوای لطیف‌تر نیز در نظر گرفته شود (سبا/ ۱۳). «تکاثرت» از «کثرت» به معنای افزون‌طلبی و فخرفروشی به دیگران است. جلوه تکاثرت در مسکن به معنای ساختن بنائی با معماری متفاوت که هدف آن متمایز کردن خود از دیگر بناها و مجموعه‌های اطراف خود باشد، است. این تفاوت در مقام خطوط شکل دهنده، رنگ، ارتفاع و هرآنچه بنا را به گونه‌ای نامتجانس و بی‌تناسب نسبت به پیرامون، طبیعت و شهر، متفاوت کند بروز می‌یابد. قرآن در مقام سرزنش می‌فرماید: «در دامنه هر کوهی ساختمان‌های بلند بنا می‌کنید» (شعراء/ ۱۲۸). زینت در خانه امری مذموم نیست به شرطی که فضای قدسی را خدشه‌دار نکرده و رشددهنده استعدادهای بشری باشد. (الزخرف/ ۳۵). این بهره‌گیری در تمامی ابعاد مانند جنس مصالح، گونه‌های سکونت‌گاهی و کاربردهای آن ظاهر می‌شود.

ابعاد مفهومی سکونت‌گاه در اسلام الف- ابعاد شناختی سکونت‌گاه

در نهج البلاغه، سراسر پهنه‌زمین به‌عنوان خانه نوع بشر معرفی می‌شود. (نهج البلاغه، خطبه ۴۵، ص ۱۱۹) در حدیثی متون مقدس به ویژه قرآن، خانه محسوب می‌شود که اشاره به تجمیع معرفت الهی در دو صورت معنوی و مادی است. (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳، ص ۲۹۸ نیز خطبه ۱۵۳، ص ۳۳۸) به این مفهوم که ماده می‌تواند ظرف معنائی وحی خدا نیز باشد. خداوند در همین بینش، خانه کعبه را اولین خانه برای انسان‌ها از هر فرهنگ و نژاد قرار داده است. «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» (آل عمران/ ۹۶) این خانه نمادی از مسکنی ازلی‌ست که فارغ از زمان و مکان وجود دارد. «ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نَدْوَرَهُمْ وَلِيَطُوفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» (الحج/ ۲۹). لذا مسکن آرمانی، جایی‌ست که حضور فیزیکی و معنوی آن، بشریت را به سعادت رهنمون خواهد کرد. از این‌رو خانه قابلیت دارا بودن حضوری مستقل داشته که به آن صرفاً از منظر مادی نگریسته نشود.

فساد خواهد شد. این قوانین در طبیعت و نهاد بشری تحت عنوان نعمات الهی قرار داده شده و می‌بایست در مسئله سکونت چه در برنامه‌ریزی کلی شهری و چه در قرارگیری بنا و نقشه آن مورد استفاده قرار گیرد. این دستورات در صورت اعمال موجب مغفرت اجتماع می‌گردد. (الاعراف/ ۱۶۱) در آیه ۳۷ سوره ابراهیم اشاره می‌شود که انتخاب مسکن توسط انبیا بر اساس نماز و عبادت بود.

۳-۲-۵- شرافت جغرافیایی

در بهشت برخی نقاط بر دیگری شرافت بیشتر داشته و از آنها با نام خاص یاد می‌شود که سکنای، مردمانی شریف‌تر از دیگران است. کلماتی مانند جنات عدن و جنات رضوان اشاره ای به این موضوع دارد. لذا شرط آنکه ارزش‌گذاری مسکنی، خوب باشد، قرارگیری آن در نقطه‌ای با پیرامونی مناسب است. (توبه/ ۷۲)

۳-۲-۶- ابعاد کارکردی سکونت‌گاه مسلمان

خداوند خانه‌سازی و آرایش فضایی آن و نیز جهت‌گیری شهری آن را به موسی در قالب «وحی» منتقل می‌کند. (یونس/ ۸۷) به این معنا علم شهرسازی نیز علمی الهی محسوب می‌شود. آنچه از این آیه دریافت می‌شود آنست که منطقه‌ی مسکونی افراد مؤمن باید از کفار جدا باشد، تا زمینه‌ساز عزت، قدرت و استقلال گروه با ایمان گردد. علاوه بر آن معماری و شهرسازی اسلامی باید با اهداف مکتبی سازگار باشد و جهت قبله فراموش نشود. از این‌رو سکونت، گاه به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که انجام مراسم مذهبی و اقامه نماز در آن عملی باشد. همچنین از این آیه چنین برمی‌آید که خانه‌های مقابل یکدیگر، از نظر تمرکز، حفاظت، نظارت و انس با هم مناسب‌تر است. این آیه سکونت‌گاه را نه تنها جایی برای ایجاد محیطی جهت تعدادی انسان می‌داند، بلکه مجموعه سکونت‌گاهی را مانند مانعی در مقابل اندیشه‌های غیر قدسی می‌داند. خداوند سکنی گزیدن با سختی را در فضای قدسی بر سکونت در فضای غیرقدسی ولی رفاه محور ترجیح می‌دهد (کهف/ ۱۶). در آیه ۱۱۹ سوره طه، مسکن یکی از چهار خواسته و ضروریات اصلی انسان معرفی می‌شود. (الآتجوع، لاتعری، لاتظماء، لاتضحی)

۳-۲-۷- ارگانیک‌سکونت‌گاه

معنای کلمه‌صدق در آیه ۹۳ سوره یونس اشاره به مکانی شایسته دارد. این مکان می‌بایست از واقعیت پیروی کرده که بر طراحی ارگونومیک و نیز نقشه و مکان‌یابی‌های شهری و مسکونی تأثیر مهمی خواهد داشت. برای مثال طراحی مطابق با طبیعت و شرایط اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی از نمونه‌های طراحی‌های منطبق بر صدق است. مشابه این کلمه را برای معنای عبارت «طیب» می‌بینیم. خداوند حضرت مریم و فرزندش عیسی مسیح را در سرزمینی مرتفع که دارای آرامش و امنیت و آب‌گوارا بود قرار می‌دهد (المومنون/ ۵۰). این تصویر بهینه از مکان مناسب است که پیوند میان آب (طبیعت)، امنیت و سکونت را نشان می‌دهد. خداوند سکونت‌گاه مناسب را یکی از حقوق خداوند تمامی مراحل سکنی‌گزیدن را، از ساخت‌مسکن، انتخاب

خواه خانه‌های منفرد و یا مجموعه‌های سکونت، اشاره گردد. مفهوم سکونت در دیدگاه اسلامی ناظر بر دو حوزه مادی و معنوی آنست و لاجرم ظرف مادی سکونت‌گاه، حاوی مفهوم معنوی آن نیز خواهد بود و ساخت سکونت‌گاه مسلمان، در دید کلان امری آیینی محسوب می‌شود. سکونت‌گاه آرمانی اسلام در حوزه‌های مختلف تشریح شده و برای هر حوزه معیارهایی آورده شده است. می‌توان این ابعاد را در جدول شماره ۱ مشاهده نمود.

(جدول شماره ۱)

شهری	آیینی	اجتماعی	روانی
طهارت	عبادتگاه	مجمع مسلمان	آرامش و امنیت

منابع اسلامی درباره سکونت‌گاه‌های خرد، مانند خانه‌های مسکونی و نیز سکونت‌گاه‌های کلان‌تری چون توده‌های شهری و یا اماکن اجتماع مسلمان، معیارها و توصیه‌هایی را ارائه و پیشنهاد می‌نماید. (جدول شماره ۲)

معیارها	خرد	کلان
ارتفاع	کوتاه	همساز با اکوسیستم شهر
وسعت	حیاط و خانه وسیع	گسترش افقی شهر
ترازها	وجود شاخص	ایجاد نشانه شهری

جدول شماره ۲- معیارهای سکونت‌گاه اسلامی بر اساس روایات - (نگارندگان)

می‌باید ویژگی‌های دیگری مانند داشتن غرفه و طبقه بالا، چشم‌انداز بهتر، نور بیشتر، هوای لطیف‌تر نیز در نظر گرفته شود (سبا/ ۱۳).

ب- رویکرد سلسله مراتب و درجات ارزشی

خداوند، خانه خود را جایی برای آرامش، امنیت، محل گردهم‌آیی، جایگاه عبادت و محلی پاکیزه معرفی می‌کند. (البقره/ ۱۲۵) این پاکیزگی دلالت بر طهارت ظاهری و باطنی دارد. مسکن اسلامی فضائی قدسی است و جایی است که در آن جلوه‌های الهی ظهور پیدا می‌کند، از این رو ورود به خانه تکالیفی را بر انسان وارد می‌کند (البقره/ ۱۳۷) که هم نشانه شأن مکان است و هم اشاره‌ای است به سازنده اصلی بنا. سلسله‌مراتب، تذکری است برای انسان جهت یادآوری جایگاه او در نظام خلقت عالم و آفرینش هنری. لذا مسکن آرمانی قرآن و به عبارتی خانه‌خدا، بر دو حوزه حضورانسانی و بروز معنوی استقرار دارد. با این توصیف، خانه‌ی خدا، دلیل سعادت و یا ضلالت انسان می‌شود (آل عمران / ۹۷) زیرا بنائست سرشار از مفاهیم و معیارهایی برای رسیدن انسان به کامل.

ج- رویکرد ساخت سکونت‌گاه

معمار و سازنده بنا در ساخت خانه هدفی جز پرستش نداشته و این اشاره‌ای است به آنکه معمارمسلمان ساخت را امری آیینی می‌داند. «وَأَذِیْرَفَعِ إِبْرَاهِیْمَ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِیْلَ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ» (البقره/ ۱۲۷) در حقیقت اگر هدف از ساخت خانه ارتقاء و کمال انسانی به سمت خدا باشد خدا نیز در این امر او را رهبری می‌کند. «وَأَذِیْبُوْنَا لِإِبْرَاهِیْمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي شَيْئًا وَطَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (الحج/ ۲۶) خانه فارغ از ظواهر و پیرایه‌های آن، خواه کاخ باشد خواه کوخ، نعمتی الهی است که انسان را می‌بایست به ذکر الهی سوق دهد. (الاعراف/ ۷۴) خانه خود وسیله بوده و هدف محسوب نمی‌شود. اگر مسکن باعث دوری از یاد خدا و جایگاه انسانی باشد از ارزشی برخوردار نیست. (التوبه/ ۲۴؛ القصص/ ۵۸)

د- اخلاق سکونت

مسکن والا در همسایگی‌های خود نیز همان تواضع را رعایت می‌کند و در هماهنگی با نظم شهر اسلامی چه از لحاظ قرارگیری، مکان‌یابی و پیش‌آمدگی‌ها و چه از لحاظ رنگ، آمودها و مانند آن در توازن قرار دارد. این موضوع با اصل برابری و برادری اسلامی همساز است. (یونس/ ۸۷) لذا از منظر قرآنی، سکونت‌اسلامی در گرو رعایت آداب و اخلاق سکونت است (النور/ ۲۷ و ۲۹ و ۸۵ و نیز نهج البلاغه، نامه ۳۱).

ه- تلفیق طبیعی

خداوند انسان را برای طراحی خانه‌اش به طبیعت ارجاع می‌دهد و این راهکار را برای سایر موجودات عالم ساری و جاری می‌داند. (النحل/ ۶۸)

۵- نتیجه

در این مقاله تلاش شد تا به آموزه‌های اسلامی درباره سکونت‌گاه،

عوالم معرفتی تلقی می‌شوند که توده‌ها و ریزفضاها را به هم پیوند می‌دهد. توجه متناسب به شهر به‌عنوان مجموعه توده‌ها و خانه‌ها به‌عنوان ریزفضاها در این راستا توجیه می‌گردد، زیرا برنامه‌ریزی به روح تنظیم شهر اسلامی که همانا اعتدال است، متوجه است. این اعتدال در نماهای شهری و منظر کلی شهر با عباراتی چون اعتدال در ارتفاع، مصالح، تزئینات و میزان سهم هر خانه از کل مساحت شهری و حسن همجواری کاربری و همسایگی -ها تعریف می‌شود. از این رو معماری و شهرسازی اسلامی نظمی را به تصویر می‌کشد که انعکاسی است از نظم برتر الهی که دارای ابعاد و شاخصه‌هایی قابل تبیین است.

این معیارها ناظر بر کلیات و جزئیات شهری است و می‌توان شاخصه‌هایی چون ارتفاع متناسب خانه‌ها و همجواری‌های عادلانه را در کلیات، در قالب شهری با محوریت توسعه افقی مشاهده نمود. قرارگیری هم‌ارز با جایگاه هر کاربری در شهر، خود یک شاخصه طراحی و برنامه‌ریزی شهری است که باعث می‌شود تا در مکان‌یابی کاربری‌ها دقت لازم صورت گیرد. انسان به‌عنوان عامل و موجود در فضای معماری و شهر، در دو نقش معمار و سازنده بنا و نیز بازیگر اصلی مفاهیم شهری تلقی می‌شود و از این رو شهر به مجموعه‌ای از رفتارهای مکانی تبدیل می‌شود که محوریت آن را تجربیات معنوی تشکیل می‌دهد. در همین بینش، شهر و سکونت‌گاه‌های خرد، به

جدول شماره ۳- خردمعیارهای سکونت‌گاه اسلامی براساس روایات- (نگارندگان)

معیارها	مفهوم همجواری	کاربرد
وحدت	مرکزیت	هویتی- کالبدی
عدالت	مساوات	همجواری مکان‌ها
سلسله مراتب	حضور محرمیت	سلسله مراتب شهری و اندام‌های خانه
هندسه	جهت	نظم مادی در آیین‌ها نظم الهی
کلیات	عوالم معرفتی	هم‌بافتی سکونت‌گاه‌های خرد و توده شهری
انسان	تجربه معنوی	رفتارهای مکانی
روانشناسی	آرامش	امنیت روانی شهری
برنامه‌ریزی ساخت	حق جویی و اعتدال	برنامه‌ریزی شهری با توجه به سکونت‌گاه‌های خرد
شرافت جغرافیایی	ارزش‌گذاری فضایی	اختصاص کاربری‌ها در سکونت‌گاه‌ها
کارکرد	فضای قدسی	خانه و شهر اسلامی
ارگانیزم سکونت	همسازی با طبیعت	شهر طیب
کلبه	سودمندی	قانونمندی و نظم آرایش شهر و بنا؛ تزئینات عادلانه؛ توسعه افقی شهر؛ چشم‌انداز و ملاحظات اقلیمی

نعمت الله و محمد فاضلی، تهران، سازمان انتشارات وزارت فرهنگ، ارشاد اسلامی، ۱۳۷۶

۲۴. طبرانی، سلیمان، (۱۴۱۵ ه.ق)، المعجم الاوسط، دارالحرمین، بی جا.
 ۲۵. قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۸
 ۲۶. شاد، محمدپادشاه، (۱۳۰۶ ه.ق)، فرهنگ آندراج، لکهنو، مطبع نولکشور لکهنو.

27. Clare B, Faith in Place, Harvard University Center for the Environment, 2004
28. Million L, A world of many places. Environmental & architectural phenomenology newsletter, vol.7, no.3,1996
29. Canter d, The psychology of place; London: The Architectural Press,1971
30. James D, The Mughal garden: Gateway to paradise, Muqarnas, Vol.3,1985
31. Tigran H, Locus Amoenus= A Pleasant Place : Towards a New Sustainable Housing..., Royal Institute of Technology, 1997
32. Kader B, Islamic principles for conservation of natural environment, Jeddah, Meteorology and Environmental Administration, 1989
33. Rabha S, Introduction the Islamic city, FSTC Publication, Manchester., 2002
34. Santosh G, Preservation of Islamic architectural heritage, conference of preservation of Islamic architectural heritage of Islamic cities, Istanbul, 1985
35. Bernard L, Churchill BE, Islam: The religion and the people, Wharton School Publishing,2008
36. Clare B, Faith in Place, Harvard University Center for the Environment, 2004
37. Charpa UM, The Islamic welfare state and its role in the economy, Leicester, the Islamic foundation, 1979
38. Benet f, The ideology of Islamic foundation, international journal of comparative sociology, no.4,1963
39. coulson NJ, A history of Islamic law, Edinburgh, Edinburgh university press., 1964
40. Attilio P, Pirani K, Understanding Islamic Architecture, Routledge, 2002

منابع

۱. قرآن مجید، موسسه الهادی، مرکز چاپ و نشر قرآن کریم، ۱۳۸۷
۲. پابنده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۶۲
۳. ارجم، رمزیپردازی در مسجد، معماری مساجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی، جلد اول، ص ۱۷-۲۵، ۱۳۸۰
۴. بمانیان، محمدرضا، رهیافت‌هایی در تبیین معماری مسلمان، انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، ۱۳۸۶
۵. پاشایی کمالی، فرشته، کهنمویی، ناهید، اسلام و معماری مساجد، مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۸۰
۶. توکل، سیما، محمد جوادزاده، سادگی شکوه؛ مسجد حاج محمدعلی عرب، مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۸۰
۷. داراب دیبا، هوشنگ امیر اردلان؛ گزارش یک دیدار، گزارشگر: ارزنگ پژار؛ آبادی، شماره ۲۸ و ۲۷، ۱۳۷۷
۸. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، اسناد.
۹. صحیفه سجادیه، نشر آثار فیض الاسلام، ۱۳۸۶
۱۰. طالبی، ژاله، مسجد به عنوان پایگاه همبستگی اجتماعی، مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مسجد-افق آینده (جلد اول)، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۸۰
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۶
۱۲. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۲ ق)، بحار الانوار، ج ۴۶ و ۷۶، بیروت، الوفاء.
۱۳. مجلسی، محمدباقر، حلیه المتقین، چاپ دوم، انتشارات یاس بهشت، تهران، ۱۳۸۴
۱۴. فیروزآبادی، مجدالدین ابوظاهر محمد، (۱۳۰۳)، قاموس، ترجمه محمد بن یحیی بن محمد شفیق قزوینی، تهران سنگی.
۱۵. کاشانی، عزالدین محمود، مصباح الهدایه، به تصحیح جلال الدین همایی، نشر هما، ۱۳۸۸
۱۶. محمدیان منصور، صاحب، سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ۱۳۸۶
۱۷. معلم حبیب آبادی، محمدعلی، مکارم الآثار، دفتر تبلیغات، ۱۳۵۲
۱۸. مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، منزوی، علینقی، شرکت مولفان و مترجمان، تهران، ۱۳۶۳
۱۹. نصر، حسین، معرفت و معنویت، انشاءالله رحمتی، دفتر پژوهش و نشر سپهروردی، ۱۳۸۰
۲۰. نصر، حسین، نیاز به علم مقدس، حسن میانداری ویراسته احمد رضا جلیلی، نشر پارسا، ۱۳۷۹
۲۱. نوایی، کامبیز، مسجد تمثال انسان کامل، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد با گذشته، حال، آینده، جلد اول، ۱۳۷۸
۲۲. نهج البلاغه، گردآوری: سیدرضی، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۸
۲۳. یونسکو، فرهنگ و توسعه (رهیافت مردم‌شناختی و توسعه)، مترجمان: فاضلی،